
ГРАЂА И ТРАДИЦИЈА

Чланак примљен 1. октобра 2023.
Чланак прихваћен 5. децембра 2023.

Оригинални научни чланак

UDC 37.015:784
37:929 Милићевић М.

DOI: 10.5937/newso23062081P

Милена Петровић*

Универзитет уметности у Београду
Факултет музичке уметности
Катедра за солфеђо и музичку педагогију

Марина Марковић**

Универзитет уметности у Београду
Факултет музичке уметности
Катедра за музикологију

Сара Савовић***

Студент докторских студија
Универзитет уметности у Београду
Факултет музичке уметности
Катедра за солфеђо и музичку педагогију

ВАСПИТНО-ОБРАЗОВНО ПОСЛАНСТВО МИЛАНА Ђ. МИЛИЋЕВИЋА (1831–1908) У КОНТЕКСТУ СРПСКЕ МУЗИЧКЕ ПЕДАГОГИЈЕ

*Никад не допусти сунцу да зађе
док штогод више не научиш,
док чиме год не будеш бољи,
него што си јуче био¹*

---

* Ауторкина контакт адреса: milena.petrovic@fmu.bg.ac.rs.

** Ауторкина контакт адреса: marinajmarkovic@gmail.com.

*** Ауторкина контакт адреса: savovic.sara4@gmail.com.

¹ Речи Јована Ђака, Милићевићевог оца, записане у предговору Милићевићеве књиге *Школе у Србији од почетка овога века до краја школске 1867. године*, Београд, Државна штампарија, 1868.

Апстракт: Списатељски опус српског просветитеља, књижевника, педагога, преводиоца и етнографа Милана Ђ. Милићевића употпуњује постојећу слику о музичкој педагогији у Србији другој половини XIX века. Иако се у својим радовима Милићевић није директно бавио музичко-педагошким проблемима, био је чврстог становишта да учење музике има пресудну улогу у моралном развоју појединца и заједнице и то уколико је засновано на овладавању црквеним напевима и народним песмама у наставном процесу. То би одговарало концепту народне музичке педагогије, који је у складу с општим смерницама у музичком образовању у Србији у XIX веку.

Кључне речи: Милан Ђ. Милићевић, црквени напеви, народне песме, народна музичка педагогија.

Увод

Током друге половине XIX века живео је и стварао просветитељ, књижевник, педагог, преводилац и етнограф Милан Ђ. Милићевић (1831–1908), једна од знаменитих, али данас недовољно познатих личности из историје српске педагогије. У време националног буђења и ослобађања српског народа од турског ропства – крупних и значајних промена у српском друштву – Милићевић је обављао читав низ важних послова. У мноштву активности којима је био посвећен током своје дуге радне каријере истичу се следеће: учитељ, виши чиновник у Министарству просвете и црквених дела, уредник и издавач педагошког часописа *Школа* и листа *Српске новине*, државни саветник у влади и посланик у Народној скупштини, члан и председник Коларчеве задужбине, члан Српске краљевске академије,² те један од оснивача Српске књижевне задруге.

Примарне изворе истраживања у овом раду чине Милићевићева историјска, етнографска и педагошка дела, као и дневници. Њих смо размотрили са циљем да употпунимо слику о стању у школству, просвети, општој и музичкој педагогији у време када се Милићевић, као секретар и надзорник школа при Министарству просвете и црквених дела (1861–1888), нарочито залагао за очување и неговање српског музичког наслеђа – подједнако духовног (црквеног) и световног (народног). Ова његова активност поклопила се са раздобљем у развоју српске државе, који одликује значајан успон у сфери културе, уметности и образовања. Национални планови и програми представљали су одраз друштвено-политичке климе друге половине XIX века.³ Стога ћемо најпре осветлити стање у школству и просвети у Милићевићево доба, као и Милићевићева морална и естетска начела која су постала основа за изградњу народне музичке педагогије, засноване са једне стране, на учењу црквене музике у школама, а са друге – на учењу световне музике преко певања српских народних песама и играња колских игара. Начини на које се спроводила народна педагогија били су такође важан део Милићевићевих интересовања.

---

² Милићевић је био један од шеснаесторице првих чланова Српске краљевске академије, основане 1886. године. Био је у Одељењу друштвених наука у исто време када је композитор и диригент Даворин Јенко био у Одељењу за уметност.

³ Видети: Славко Гавриловић и др. (ур.), *Историја српског народа, V/2: Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878*, Београд, Српска књижевна задруга, 1981; Чедомир Попов и др. (ур.), *Историја српског народа, VI/1: Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, Београд, Српска књижевна задруга, 1983.

Његове педагошке методе биле су нам полазиште за сагледавање и тумачење методских поступака певања у основним школама, које су, у писаном трагу, оставили учитељи певања на почетку седме и на крају девете деценије XIX века.

Школство и просвета у Милићевићево време

Милан Милићевић је био секретар и школски надзорник у Министарству просвете пуних осамнаест година (1861–1879), те се његова служба поклапа с владавином два кнеза из династије Обреновић – Михаила (1860–1868) и Милана (1868–1882).

Просветна политика кнеза Михаила подстицала је општи напредак народа, и изградила чврсте темеље школског система.⁴ Од тог система се очекивало да подстакне културни, привредни и друштвени напредак.⁵ Школство је постало предмет озбиљне државне бриге, а свест о важности школовања постала је снажнија: према Закону о централној управи из 1861. године просвета се, по значају, нашла одмах иза правде у земљи.⁶ Извршене су законске промене и преиспитане организација и функција свих врста школа. Закључно са 1867. годином у Србији су постојале следеће образовне установе: основне школе, недељне школе, земљоделска школа, виша женска школа, реалке, гимназије, богословија, војна школа, војна академија, инцинирска школа⁷ и велика школа – највиша српска образовна институција тога времена.⁸ Такође, започело је организовано учење музике о државном трошку и по европским мерилима, односно уз прихватање постојећих модела организације европских школа; формирана су Правила за трогодишњу Правитељствену школу музике и двогодишњу Правитељствену школу певања.⁹

Владавина кнеза Милана донела је унапређење и модернизацију основног, средњег и високошколског образовања.¹⁰ Основно школовање постало је обавезно за сву децу, а образовни циклус у гимназији продужен је на осам година. Стална школска комисија, у чијем су саставу били, уз многе друге уважене чланове, Милан Ђ. Милићевић, Јосиф Панчић, Стојан Новаковић и Милан Миловук, расправљала је о питањима која су се тичала наставе и васпитања. У то време сачињени су наставни планови и програми за основну школу и гимназију. Године 1871. Милан Ђ. Милићевић и Милорад Шапчанин осмислили су *Распоред предмета за мушке и женске основне школе и упутство како ће*

⁴ Владета Тешић, *Морално васпитање у школама Србије (1830–1878)*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1974, 75.

⁵ Андреа Јовановић, Слађана Суботић, „Лист *Школа* и његов допринос развоју просвете и школства Србије XIX века (са посебним освртом на радове Милана Ђ. Милићевића)”, у: Дејан Вукићевић (ур.), *Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића*, Инђија, Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”, 2019, 166–167.

⁶ Милан Ђ. Милићевић, *Историја педагогије*, Београд, Државна штампарија, 1871.

⁷ Грађевинска школа (прим. аут.).

⁸ Милан Ђ. Милићевић, *Школе у Србији...*, ор. cit., 1.

⁹ Биљана Милановић, *Европске музичке праксе и обликовање нације кроз креирање националне уметничке музике у Србији у првим деценијама XX века*, докторска дисертација, Београд, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 98.

¹⁰ Арсен Ђуровић, „Образовање у време владавине краља Милана”, *Историјски часопис*, 57, 2008, 301.

се предавати.¹¹ Број школа, наставника, ученика и уџбеника знатно је повећан, а укинута је пракса да један професор предаје више предмета, будући да за тај опсег посла појединац није могао имати потребне квалификације.¹² С обзиром на то да је полагање учитељских и професорских испита било обавезно за целокупан наставни кадар, Милићевићу је служба налагала да често путује по Србији и обилази школе, како би испитао и оценио младе учитеље.¹³ Милићевић је био заговорник постојања и активног деловања учитељских зборов, чија је организација у већини места у унутрашњости имала за циљ децентрализовање образовног система, односно веће учешће локалних заједница у процесу доношења одлука и управљања школом; значај учитељских зборов лежи и у утицају који су имали на побољшање стручне спреме учитеља.¹⁴

Седамдесетих година XIX века у Србији се отварају прве јавне читаонице и појављују први педагошки часописи. У то време Милићевић је уређивао лист *Школа*, а написао је и следеће радове из области педагогије: *Школе у Србији од почетка овога века до краја школске 1867. године* (1868), *Педагогијске поуке за учитеље, родитеље и све пријатеље народнога образовања* (1870), *Како се учи школа* (1869)¹⁵ и *Историја педагогије* (1871).¹⁶ Ова педагошка штива, као и текстови публиковани у листу *Школа*, имали су снажан утицај на унапређење васпитно-образовног рада, осликавајући истовремено и друштвено-политичку ситуацију у тадашњој Србији.¹⁷

Милићевићеве дневничке белешке такође сведоче о значајним социјалним и културним догађањима у Београду на почетку осме деценије XIX века. У тим записима наилазимо на сведочанства о неговању праксе градског (кућног) музицирања,¹⁸ као и о активностима певачких друштава и музичкој публици.¹⁹ Из бележака се сазнаје и то да је Милићевић блиско друговао са Миланом Миловуком и да су се најчешће састајали у породичном окружењу Милићевићевог дома, где је Миловук често музицирао као врстан „свирач по страсти”.²⁰

¹¹ Андреа Јовановић, Слађана Суботић, *op. cit.*, 167.

¹² Арсен Ђуровић, *op. cit.*, 304, 306, 310.

¹³ Ова пракса претеча је данашњем професионалном развоју запослених у образовању и њиховом полагању испита за добијање дозволе за рад.

¹⁴ Андреа Јовановић, Слађана Суботић, *op. cit.*, 169.

¹⁵ Милан Ђ. Милићевић, *Како се учи школа*, Београд, Државна штампарија, 1869.

¹⁶ Милићевић је био уредник и издавач листа *Школа* од 1868. до 1876. године, када је публикување обустављено због почетка српско-турског рата. Лист је излазио три пута месечно, а највећи број текстова написао је и превео сам Милићевић.

¹⁷ Апсолутизам режима, страначка превирања, многострука активност Светозара Марковића, покрет за национално ослобођење, све је то имало одјека у школству и у штампи. Cf. Андреа Јовановић, Слађана Суботић, *op. cit.*, 169.

¹⁸ Видети: Наташа Марјановић, *Музика у животу Срба у XIX веку*, Нови Сад – Матица српска, Београд – Музиколошки институт САНУ, 76, 127.

¹⁹ Сам Милићевић је често посећивао концерте. Љубав према музичкој уметности пренео је и на своју децу, која су певала у хору Вазнесењске цркве и приватно учила да свирају клавир код Антонија Цимбрића, учитеља нотног певања у Београдској гимназији. Милан Милићевић, *Дневник I (1. јануар 1869 – 22. септембар 1872)*, прир. Петар В. Крстић, Београд, Радио-телевизија Србије – Завод за уџбенике, 2011, 23.

²⁰ Милан Милићевић, „Летимичан поглед на учитељску школу у Сомбору”, *Школа*, 15, 1869, 154.

Милићевић је био један од зачетника српске педагошке теоријске мисли и васпитно-образовне праксе. С једне стране, сматрао је да је препород српске државе могућ једино уколико се спроведе реформа школства,²¹ а са друге – да ефикасна народна школа мора да буде државна институција.²² Писао је о потреби српског народа да се образује, будући уверен да је учитељска служба једна од најважнијих служби у држави, јер је њен циљ „морално, побожно и политичко васпитање народа”.²³ Према Милићевићевим схватањима, учитељ је требало да буде високо развијена морална личност, да буде човечан и обзиран према другим људима, како би те особине пренео на своје ученике.²⁴ По његовом уверењу, учитељ је морао да негује истину, јер се она односи на моралну снагу човека,²⁵ те и да буде и праведан, односно „увек једне исте нарави”,²⁶ тежећи увек да „деци буде од користи и да својим обучавањем, поукама и прекорима утиче на то да дете буде боље, вештије и срећније”.²⁷

Милан Ђ. Милићевић је своја педагошка становишта и народну педагогију изградио на темељу моралног образовања и васпитања. Сматрао је да васпитни и наставни поступци морају да буду усклађени са дететовом телесном, умном, моралном и религиозном природом, те да би главни циљ наставе требало да буде „развијање тела и ума, навика на саморадњу, а кроз све то обрађивање и крепљење моралног осећања у деце”.²⁸ Био је уверен у то да музика има велики утицај на морално васпитање и образовање детета, јер васпитање „обрађује срце”, а образовање „образује ум”.²⁹

Према Милићевићевим етичким уверењима, основна улога школског система јесте ширење свести о народном јединству.³⁰ Да би се то остварило, потребно је да учитељ са једне стране изгради и одржи религијско осећање код ученика и да их научи да певају у цркви,³¹ а са друге – да развије код њих љубав према отаџбини, што се постиже, не само учењем историје и географије, већ и певањем родољубивих народних песама.³² Дакле, овладавање црквеним напевима и народним песмама у наставном процесу представља основ Милићевићевог концепта народне музичке педагогије.

²¹ Петар В. Крестић, „Милан Ђ. Милићевић о неким образовним и просветним питањима у Србији (1869–1877)”, у: Петар В. Крестић (ур.), *Држава и политике управљања (XVIII–XX век)*, Београд, Историјски институт, 2017, 136.

²² Светозар Дунђерски, „Значај мисли и дела Милана Ђ. Милићевића (1831–1908)”, *Педагошка стварност – часопис за школска и културно-просветна питања*, 59/3, 2013, 540, 545.

²³ Милан Ђ. Милићевић, *Педагогијске поуке за учитеље, родитеље и све пријатеље народнога образовања*, Београд, Државна штампарија, 1870, 93.

²⁴ *Ibid.*, 19.

²⁵ Милан Милићевић, *Историја педагогије*, *op. cit.*, 562.

²⁶ Милан Ђ. Милићевић, *Педагогијске поуке за учитеље...*, *op. cit.*, 6.

²⁷ *Ibid.*, 3.

²⁸ Милан Ђ. Милићевић, *Поглед на народно школовање у Србији*, Београд, Државна штампарија, 1873, 34.

²⁹ Светозар Дунђерски, *op. cit.*, 544.

³⁰ Милан Ђ. Милићевић, *Поглед на народно школовање...*, *op. cit.*, 6.

³¹ Милан Ђ. Милићевић, *Педагогијске поуке за учитеље...*, *op. cit.*, 8.

³² *Ibid.*, 20–21.

Појање у цркви и учење црквеног појања у школама

Учење црквеног певања заузимало је у XIX веку значајно место у остваривању циљева националног школства, јер је доприносило, између осталог, схватању нације као заједнице појединаца.³³ То се нарочито односило на хорско вишегласје, чије је увођење у образовни процес сагледавано и као елемент прогреса.³⁴ Ипак, у столећу о којем је реч, као и почетком XX века, наставом је било обухваћено превасходно учење традиционалног српског црквеног појања, тзв. „карловачког појања”, како у основним школама, тако и у гимназијама, учитељским школама и богословским училиштима, а први учитељи појања долазили су у Кнежевину Србију претежно из карловачких школа.³⁵

У Милићевићевим белешкама наилазимо на драгоцене документарне податке, не само о појању у цркви, већ о и учењу црквеног појања у школама – посебно у Богословији Светог Саве у Београду. У време када је Милићевић учио београдску Богословију (1846–1850) у њој су предавали наставници школовани у образовним институцијама различитих средина, али су се по појачком умећу издвајали од других управо бивши питомци карловачких училишта. У вези са тим, Милићевић подвлачи постојање три групе наставника у Богословији: 1) *карловачки богослови*, који су били одлични у црквеном појању и правилу; 2) *кијевски семинаристи*, који нису били вешти појци, нити су црквено појање посебно ценили и 3) *руски академици* „који су завршили Руску духовну академију”³⁶ и који се нису ни у шта мешали”.³⁷

Милићевићеви коментари, који се тичу вредновања квалитета појачке праксе у београдској средини (укључујући и наставу појања у Богословији Светог Саве), али и шире, указују на то да му је црквено појање било блиско из породичног искуства литургијског живота.³⁸ Штавише, још као кандидат за упис у богословску школу показао је да и сам солидно влада појањем. Милићевић се присећа да је на пријемном испиту од њега тражено да прочита неколико псалмских стихова, које је, како наводи, већ знао напамет, а потом и да отпева тропар Преображења Господњег. Задовољна комисија изјавила је, не само да је примљен и да треба да дође у школу „у суботу после вечерње,” већ и да је добио и „благодејање”.³⁹ Касније је Милићевић, као млад учитељ, имао прилику да се окуша у настави овог предмета и то са успехом. Наиме, по завршетку школовања 1850. добио је једногодишње запослење у основној школи у Лешници на Дрини. Између

³³ Cf. Ивана Перковић-Радак, „‘Образовање је насушни хлеб’: црквено вишегласје, образовни процеси и српски национални идентитет између четврте деценије XIX века и 1914. године”, *Музикологија*, 7, 2007, 203.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid., 205; Даница Петровић, „Патријарх Јосиф Рајачић – просветитељ, заштитник појања и чувар баштине”, у: Радомир Поповић и Дејан Микавица (ур.), *Патријарх Јосиф Рајачић и његово доба*, Сремски Карловци и Београд, Епархија сремска Српске православне цркве и Архив српске православне цркве, 2017, 241.

³⁶ Ради се о професорима руског порекла, школованим највероватније у Москви и/или Санкт-Петербургу.

³⁷ Милан Ђ. Милићевић, *Из својих успомена: белешке за просветну историју Београда*, Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, 1895, 51.

³⁸ Наташа Марјановић, *Музика у животу Срба...*, op. cit.

³⁹ Стипендију (прим. аут.). Видети: Милан Ђ. Милићевић, *Из својих успомена: белешке за просветну историју Београда*, op. cit., 28.

осталог, предавао је и црквено певање у оба полугодишта другог и трећег разреда, већ према утврђеном наставном плану за основну школу, имајући задовољство и радост да му ђаци „лепо напредују”.⁴⁰

Милићевићев наставник црквеног појања са правилом у београдској Богословији био је архиђакон Теодосије Мраовић, (1846–1850), потоњи архимандрит и митрополит Србије (1883–1889), иначе карловачки ђак и врстан познавалац црквеног појања, које је савладао уз учитеља Јанићија Поповића, једног од наследника надалеко чувеног појца Димитрија Крестића.⁴¹ Познато је да је 1885. године, у настојању да унапреди савладавање појачке вештине, Теодосије Мраовић основао *Фонд за учење црквеног појања из нота*, намењен усавршавању и неговању нотног црквеног појања, као и да је покушао да реши проблем публикавања *Осмогласника* Стевана Стојановића Мокрањца, у својству уџбеника појања.⁴²

Хвалећи Мраовићево појачко умеће и лепоту његовог гласа, Милићевић је писао да је био необично добар појак и да је „имао глас кад пева као у славуја”.⁴³ Двадесет година након студија, у својој дневничкој забелешци од 10. априла 1870. године, Милићевић се присећа да је у цркви, приликом изношења плаштанице на вечерњој служби Великог петка, слушао архимандрита Мраовића како пева стихиру *Тебе одејушчагосја* импресивно, „како ваљда није никад”.⁴⁴

Бавећи се наставом црквеног појања у београдској Богословији у историјској перспективи, Милићевић је истакао певачке и педагошке квалитете Гаврила Поповића, првог професора црквеног појања са правилом у тек основаном училишту (1836), као и наставне методе Евгенија Симеоновича, који је предавао у њему почев од 1841. године.⁴⁵ Милићевић је писао да је Поповић, иначе школован у Богословији у Сремским Карловцима, „дивно певао црквене песме”, настојећи да и друге научи да их лепо певају.⁴⁶ Био је такође уверен да се старији Београђани још увек сећају његовог појања у цркви, „док су били његови ђаци око певница”, као и да поједини свештеници, који су били његови ученици, певају ирмосе као што је било у „доба цвета фрушкогорског певања и у Београду”.⁴⁷ О Евгенију Симеоновичу, некадашњем ученику Карловачке гимназије и Вршачке богословије и студенту филозофије у Пешти, Милићевић је писао да је певање знао изврсно и да је „својски [...] настојао да га и ученици тачно науче”.⁴⁸ Ево како је

⁴⁰ Милан Ђ. Милићевић, *Из својих успомена: две године у служби учитељској*, Београд, Државна штампарија, 1896, 15.

⁴¹ Наташа Марјановић, *Музика у животу Срба...*, *op. cit.*, 176.

⁴² Зорислава Васиљевић, *Рат за српску музичку писменост: од Миловука до Мокрањца*, Београд, Просвета, 2000, 34.

⁴³ Милан Ђ. Милићевић, *Из својих успомена: белешке за просветну историју Београда*, *op. cit.*, 42.

⁴⁴ Милан Милићевић, *Дневник II (23. септембар 1872 – 6. април 1877)*, приредио Петар В. Крестић, Београд, Архив Србије, 2015, 198.

⁴⁵ Сава Вуковић, *Српски јерарси од IX до XX века*, Београд – Евро, Подгорица – Унирекс, Крагујевац – Каленић, 1996, 186.

⁴⁶ Милан Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, Државна штампарија, 1876, 35.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ Милан Милићевић, *Кнежевина Србија*, *op. cit.*, 38.

Милићевић описао Симеоновићев начин рада, који је одликовала готово фанатична упорност у преношењу знања: „Он би некад по читава два сата кршио 120 ђака, упућујући их како да певају само ове три речи: *И велију милост*. Није се уморио све док ученици нису научили како треба „гибати гласом да песма изиде хармониска, лепа, правилна”.⁴⁹

Да је Милићевић добро познавао и прилике у појачкој пракси међу Србима на подручју Хабзбуршке монархије сведоче похвале које је упутио на рачун Димитрија Поповића, карловачког богослова, сомборског свештеника и катихете Српске учитељске школе у Сомбору, истичући да је савршено знао „фрушкогорско појање” и да је лепо и веома радо певао у цркви.⁵⁰ Милићевић се предано залагао за то да Поповић, иначе аутор првих појачких уџбеника⁵¹ и састављач обимног зборника црквених напева,⁵² напусти сомборску парохију и започне своју педагошку активност у београдској Богословији, како би се у овој установи подигао ниво наставе црквеног појања⁵³.

У време владавина Милоша Обреновића (1815–1839; 1858–1860), Михаила Обреновића (1839–1842; 1860–1868) и кнеза Александра Карађорђевића (1842–1858) црквено певање у основним школама у Кнежевини Србији било је обухваћено наставом у прва четири разреда.⁵⁴ Штавише, наставни план за основну школу из 1844. године налагао је да се црквено певање учи од другог полугодишта првог све до краја четвртог разреда, уз заједничку обавезу учитеља и ђака да редовно посећују цркву и певају на службама.⁵⁵ Законом из 1857. године утврђено је да школе морају да буду основане при црквама и у црквеним општинама, што је изазвало незадовољство учитеља, који су сматрали да ђаци уче појање искључиво за потребе цркве.⁵⁶ У оквиру наставе у београдској Богословији, учење појања и црквеног правила додато је постојећим предметима у сва четири разреда 1840. године.⁵⁷ Када је реч о гимназијама, законом из 1853. године црквено певање је постало обавезно за све ученике. Појање су сви гимназијалци учили празницима и недељом пре литургије, а само су талентованији певачи имали и поподневне часове.⁵⁸

Од времена друге владавине кнеза Михаила, када је Милићевић био секретар Министарства просвете и црквених дела, значајно се променио статус црквеног певања као наставног предмета у систему средњег образовања. Након 1863. године, када је на основу закона уведена у гимназијску наставу музика, под којом се подразумевало учење свирања на виолини,⁵⁹ овладавање умећем црквеног певања више није био једини вид

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Милан Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд, Чупићева задужбина, 1888, 362.

⁵¹ *Велика катавасија*, 1867, 1880, 1898; *Мала катавасија*, 1868, 1879. Станиша Војиновић, „Заборањени Вуков сарадник Димитрије Поповић”, *Братство*, 22, 2018, 60.

⁵² *Велики зборник* (1878). Ibid.

⁵³ Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи...*, op. cit.

⁵⁴ Милан Ђ. Милићевић, *Школе у Србији...*, op. cit., 24.

⁵⁵ Милан Ђ. Милићевић, *Историја педагогије*, op. cit., 534.

⁵⁶ Марина Гавриловић, *Музичко образовање као сегмент културног развоја града Ниша 1827–1940*, докторска дисертација, Нови Сад, Академија уметности, 2012, 50.

⁵⁷ Милан Ђ. Милићевић, *Школе у Србији...*, op. cit., 84–85.

⁵⁸ Марина Гавриловић, op. cit., 55.

⁵⁹ Ibid., 56.

музичког образовања који се могао стећи, како у гимназијама, тако и у реалкама, а затим и у Вишој женској школи, отвореној у Београду 1864. године.⁶⁰ Међутим, црквено певање и свирање на виолини били су најчешће изборни предмети, предвиђени „само за оне који имају дара”⁶¹ и „који су драге воље хтели да их уче”.⁶² Распис упућен директорима гимназија и реалки, који је сачинио Милићевић у име министра просвете и црквених дела 1869. године, указује на то да су просветне власти веома биле свесне значаја учења црквеног певања:

Познато је колико црквено певање, кад се лепо изводи и изучава онако како треба и како оно заслужује, може да утиче на узвишење религиозног осећања и облагорођавања људског срца, те то може да привуче људе цркви. Директорима се препоручује да настоје да учитељ црквеног певања својски предаје ту вештину [...] да ученици уредно долазе на часове, слушају и уче.⁶³

Ипак, учење црквеног појања избачено је из поменутих школа наставним планом и програмом из 1874. године.⁶⁴

Црквено појање је егзистирало као наставни предмет једино у учитељским школама, где био је обавезан за све ученике, од којих се очекивао одређен степен музикалности, добар слух и глас.⁶⁵ Међутим, 1881. године у учитељске школе уводи се и световно певање у свим разредима, са два часа недељно.⁶⁶ Када је реч о основним школама, тзв. „Новаковићев закон” из 1882. године налагао је обавезно шестогодишње основно образовање, а међу десет обавезних предмета налазило се учење певања са два часа недељно. Поред црквеног певања, у наставном плану и програму за основну школу из 1884. године по први пут се појављује световно певање.⁶⁷

Световно музицирање – народне песме и игре у школи

Идеја о етичкој вредности народне песме нарочито је истицана осамдесетих година XIX века. Романтичарски је идеализован њен историјски значај, као и вишевековна улога у очувању српског народног живота и народних обичаја. Милићевић је запазио да што је место, варош или град више уткано у живот народа, то је чешће помињано у његовим

⁶⁰ Милан Милићевић, *Историја педагогије*, оп. cit., 543.

⁶¹ Ibid., 545.

⁶² Милан Милићевић, *Школе у Србији...*, оп. cit., 80.

⁶³ Cf. Димитрије Матић, „Распис Г. Министра просвете и црквених дела свима директорима гимназија, полугимназија и гимназијских реалчица”, *Школа*, 2/27, 1869, 627.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Марина Гавриловић, оп. cit., 63.

⁶⁶ Александар Раствојић, „Стојан Новаковић као министар просвете”, у: Михаило Војводић и Александар Костић (ур.), *Стојан Новаковић – поводом сто седамдесет пет година од рођења*, Београд, САНУ, 2018, 99.

⁶⁷ Песме које су биле предложене да се уче биле су: *Ускликнимо с љубављу* и *Ја сам Србин српски син* (у другом разреду), *Устај устај Србине* и *Боже правде* (у трећем разреду), *Уз'о деда свог унука* (у четвртном разреду). Марина Гавриловић, оп. cit., 207.

песмама. Због тога је, сматра Милићевић, забележен велики број песама које „певају”, на пример, о Београду или Шапцу,⁶⁸ док је мали број записаних, везаних за алексиначки и врањски округ, као и за долину реке Мораве, највероватније узрокован неповољним историјским околностима. Наиме, како истиче Милићевић, народна песма „носи знаке од народне судбине, носи обележја од прилика кроз које народу живот пролази”.⁶⁹

У ово бурно време формирања српског националног идентитета Милићевић је подвукао пресудну улогу народне школе и музичког образовања на националним основама – под чиме је подразумевао певање српских народних песама и играње народних игара. Сматрао је да, поред црквеног певања – које представља дужност школе према цркви – народно певање треба да се уврсти међу наставне предмете у основној школи.⁷⁰ Милићевић је истицао да су Срби „чувени у свету по својим народним песмама”, али да наша народна школа „још није кадра својој клонулој деци дати тренутак лакости и обнове”,⁷¹ те да се у образовању још увек није посегло за српском народном песмом. Тако је у априлу 1875. године, после концерта одржаног у сали Више женске школе, Милићевић у разговору критиковао диригента Милана Миловука што на програму није било ниједног српског комада. По Милићевићевим речима, Миловук се „бранио свим само не праведним разлогом”, рекавши да „српско нема ништа”.⁷²

Поред истицања важности српске народне песме, Милићевић је истицао и значај гусала у основношколском образовању – у смислу њиховог утицаја на дечји музички исказ и социјализацију, као и у васпитању – у погледу неговања српске духовне саборности и очувања географског јединства и сећања на историјске догађаје и јунаке из прошлости. Милићевић је истицао да би учитељи у Београду извршили своју патриотску и наставничку дужност уколико би своје ученике упознали са песмама Симе Милутиновића Сарајлије – „Јуриш на Београд”, „Сталиш Турак’ у тврдињи” и „Узеће Београда конечно”. У тим песмама, наиме, опевана је победа српске војске, која је 30. новембра 1806. године преузела београдску варош од Турака, те у њима „има историје онолико исто колико и појезије”.⁷³ Милићевић саветује учитеље да ове песме певају уз пратњу гусала, да помену ђацима шта је то лепо, а шта није при практиковању ове врсте музицирања, да објасне начине на који други народи певају и које инструменте користе као пратњу,⁷⁴ да ђаку „који уме гудити” затраже да отпева неку песму „уз гусле”, или да то учине они сами.⁷⁵ Иако је Милићевић забележио да су се народне јуначке песме у готово свим српским окрузима певале углавном уз гусларску пратњу, чињеница је да су се гусле све ређе чуле на скуповима и састанцима Срба. У вези са тим Милићевић је запазио да је све мање певача који би, поред веселе забаве, „сликали народу прошли његов живот, идејале од јунака

---

⁶⁸ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, *op. cit.*, 514.

⁶⁹ *Ibid.*, 318, 816.

⁷⁰ Милан Ђ. Милићевић, „Педагогијске поуке”, трећи део, *Школа*, 26, 1870, 404.

⁷¹ Милан Ђ. Милићевић, *Поглед на народно школовање у Србији*, *op. cit.*, 30.

⁷² Милан Милићевић, *Дневник II*, *op. cit.*, 266.

⁷³ Милан Милићевић, *Кнежевина Србија*, *op. cit.*, 14.

⁷⁴ Милан Милићевић, *Историја педагогије*, *op. cit.*, 23.

⁷⁵ Милан Ђ. Милићевић, *Поглед на народно школовање у Србији*, *op. cit.*, 30.

српских, епизоде из домаћег живота из разних крајева српских, те тако узгред давали [...] занимљиве лекције из земљописа.”⁷⁶

Из Милићевићевих бележака дознајемо да се залагао за међупредметно повезивање српског језика, историје, географије, физичке и музичке културе путем увођења гусала у образовну праксу у основној школи. Простор за међупредметно повезивање налазио је и у области музичке и физичке културе (звуча и покрета), односно у сфери учења играња народних игара у основној школи. Сматрао је, наиме, да би за извођење гимнастичких фигура требало да се користе народне игре и колске песме, јер би тако „рад ишао веселије и [...] не би монотоност команде одузимала потребну веселост дечину”.⁷⁷

Етномузиколози називају Милићевића претходником српске етнокорологије и етнографом који је донео прве податке о традиционалним плесовима.⁷⁸ Милићевић је сачинио попис и систематизацију назива народних колских игара по областима, односно окрузима, и објавио га у својим књигама *Кнежевина Србија* (1876) и *Краљевина Србија: нови крајеви* (1884).⁷⁹ Драгоцени су његови подаци о броју и називима игара које су типичне за сваки појединачни округ, као и о инструментима који су се у то време користили као пратња играма.⁸⁰ Плесове из жанра „Коло у три” први пут је забележио управо Милићевић и то на простору централне Србије, под називима Кукуњеште⁸¹ и Моравац.⁸² Једино је за игру Осмица из ужичког и ћупријског округа Милићевић дао опис како се игра: „Полази се једном десно, други пут лево, а затим осам пута у месту”.⁸³ Овај опис одговара опису „Кола у три” каснијих етнокоролога – симетрична осмотактна структура основног обрасца корака.⁸⁴

Веран идеји националног музичког образовања, Милићевић је био категорички против увођења нових западноевропских песама и игара у српске школе. Писао је о томе да су у то време већ могли да се чују чути брза полка и „грозни валцер”,⁸⁵ трамблан,

⁷⁶ Ibid., 5.

⁷⁷ Ibid., 31.

⁷⁸ Оливера Младеновић, „Милан Ђ. Милићевић као претходник српске етнокорологије”, рад прочитан на научном скупу *Живот и рад Милана Ђ. Милићевића*, Београд, Српска академија наука и уметности, 1982; Биљана Миленковић-Вуковић, „Библиографија др Оливере Младеновић (1914–1988) – поводом стогодишњице рођења”, *Гласник етнографског института*, 62/2, 2014, 283; Selena Rakočević, „Tracing the Discipline: Eighty Years of Ethnochoreology in Serbia”, *New Sound – International Journal of Music*, 41/1, 2013, 68–86.

⁷⁹ Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: нови крајеви*, Београд, Државна штампарија, 1884.

⁸⁰ Народни музички инструменти – „свирке”, били су: сурла (зурла) – дужа, на дну проширена свирала; гоч односно бубањ – инструмент који користе Ђорговци („покрштени Цигани”, прим. М. Ђ. М.); дудук – дугачка свирала; шупељка – мала свирала; гајде, кавал, фрула; шаркије-тамбуре – типичне за подрињски округ. Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, op. cit., 330, 572, 858.

⁸¹ У различитим окрузима иста игра носила је различите називе – Кокоњеште, Кукуњица или Коконица. Ibid., 303, 514, 930.

⁸² Ibid., 557.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Здравко Ранисављевић, *Коло: традиционални плес у Србији – контекстуални и формални аспекти*, докторска дисертација, Београд, Факултет музичке уметности Универзитета уметности у Београду, 2022, 18, 257.

⁸⁵ Милан Милићевић, *Кнежевина Србија*, op. cit., 865.

шотиш-полка, мазур-полка и неке друге игре, „којима нас спољна западна цивилизација тако брзо усређава”.⁸⁶ Приликом посете основној школи у Црвеници, Милићевић је забележио да су „берберске наказне песме преплавиле нека места на оној страни, али се могу чути и по београдским улицама недељом увече.⁸⁷ Био је врло критичан у односу према варошким песмама, те је записао да су оне „као каква прилепљива болест”,⁸⁸ те је сматрао да одлучујућу улогу у потискивању ових и увођењу српских народних песама треба да имају српске школе „на оној страни”.⁸⁹ Истицао је да штетан утицај на народ има свирала (није прецизирао која врста, прим. аут.), јер њена свирка „квари осећање за лепоту”, као и раздвајање музике на инструменталну и вокалну – зато што „гласови, одвојени од садржине, „имају нешто што квари народ и размекшава га.”⁹⁰

Међутим, и поред Милићевићевог чврстог опредељења за музичко образовање на националним основама, постојала је потреба за уравнотежењем националних и проевропских музичких карактеристика, односно за усаглашеношћу националног идиома са елементима музичког језика типичним за наслеђе западноевропске музике. Са једне стране, родољубиви стихови били су најчешћи садржај песама у песмарицама за основну школу и њима су одговарали временом стечени патриотски музички акценти: маршевски темпо, парна мера, форте динамика и понајвише пунктирани ритам.⁹¹ Са друге стране, западноевропске музичке специфичности – претакт, повишени четврти ступањ, доња вођица и агогички акценти (ритенуто и корона) – чешће су се појављивале у песмарицама за старије разреде. Оне су биле омиљени музички тренд тог времена и подједнако су коришћене у српским романтичарским соло песмама и аранжманима народних песама.

Наставно-васпитне методе

У оквиру списка у области педагогије, Милићевић се бавио и питањем метода у настави. Тако помиње да се у основним школама користе следећи наставни методи: *аналитичан или синтетичан метод* – за учење матерњег језика и природних наука, историје, литературе, религије и страних језика, *генетични метод* – који оба претходна метода сједињава и *описујући метод* – ослоњен на наизглед познате представе за приказивање непознатих предмета у географији и историји.⁹²

Милан Ђ. Милићевић се највише залагао за то да метод буде очигледан⁹³ и сматрао је да је сваки методски поступак добар у рукама вештих учитеља: „И недостатчан метод, кад га примењује паметан учитељ, мора дати напретка [...] не чини метод да напредује учитељ, него учитељ да напредује метод”.⁹⁴ Милићевић је саветовао учитељима да се

⁸⁶ Ibid., 821.

⁸⁷ Милан Милићевић, „Летимичан поглед...”, оп. cit., 373.

⁸⁸ Милан Милићевић, *Кнежевина Србија*, оп. cit., 821.

⁸⁹ На територији данашње Војводине (прим. аут.).

⁹⁰ Милан Милићевић, *Историја педагогије*, оп. cit., 23.

⁹¹ Милена Петровић, *Улога акцента у српској соло песми*, Београд, Службени гласник, 2014, 16.

⁹² Милан Милићевић, „Основна школа”, *Школа*, 7, 1874, 184–185.

⁹³ Милан Ђ. Милићевић, *Поглед на народно школовање у Србији*, Београд, Државна штампарија, 1873, 34.

⁹⁴ Милан Ђ. Милићевић, *Педагогијске поуке за учитеље...*, оп. cit., 51.

чувају „свију метода веома разглашених”, јер добар метод „треба да је прост, разговетан и разумљив, јасан, одређен и природан, тј. да су његова правила и одредбе лако приступачне уму. Метод треба да поступа од познатог к непознатоме, од простог ка сложеноме”.⁹⁵ Према Милићевићевим речима, опште врлине сваког метода су: „*простота* – да се лако разуме, *одређеност* – да његови елементи „не остављају никакве сумње” и *тачност* – да се његова правила лако усвајају.”⁹⁶

Почетком седамдесетих година XIX века ђаци у основним школама учили су да певају тропаре по слуху, али нису претходно добијали објашњења о садржини њихових текстова.⁹⁷ Иако су у то време већ постојали записи црквених мелодија савременом петолинијском нотацијом, усмено предање било је доминантан начин овладавања појачком вештином, услед чињенице да је музичка писменост била привилегија веома малог броја људи.⁹⁸ Милићевић је сматрао да уз такав начин учења „напетка у појању не може бити”.⁹⁹ Познато је да је учење појања по нотама уведено на београдској Богословији 1877. године, премда је учење по слуху остало основни метод овладавања црквеним напевима све до доба када је Мокрањац у Богословији Светог Саве ђаке учио да поју по утврђеним нотним знацима.¹⁰⁰ Милићевић бележи да је музика у гимназијама у Србији почела да се предаје по нотним записима од 30. децембра 1865. године.¹⁰¹

До појаве првих препорука о методици наставе у XIX веку, чак ни добри појци нису познавали методику певања, нити су умели да објасне ученицима како да певају.¹⁰² Слично је било и са методиком наставе световног певања: ни у последњој деценији XIX stoleћа певање се није учило по плану, систему и поступно, нити се учило с разумевањем. Циљ учења певања био да се у сваком разреду науче за тај разред све прописане песме.¹⁰³ Милићевић је сматрао да су за слабо познавање методике певања и слабо уважавање значаја предмета највише одговорни учитељи, јер нису довољно обучени, те морају да стекну певачка знања у учитељској школи и да науче како да их пренесу ученицима.¹⁰⁴ Писао је да учитељи не познају начин на који ће лакше и брже да постигну циљ у настави овог предмета, те да немају изграђен музички укус.¹⁰⁵ Истицао је да би било неопходно да у учитељској школи постоји стручњак за црквено певање који би, такође, „бар на клавиру

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Милан Ђ. Милићевић, „Педагогијске поуке”, други део, *Школа*, 19, 1870, 290.

⁹⁷ Марина Гавриловић, *op. cit.*, 51.

⁹⁸ Марина Марковић, *Песме Србљака у једногласним записима српских мелографа*, Београд, Сигнатуре, 2006, 23. О методама учења црквеног појања видети у: Предраг Ђоковић, *Српско црквено појање – теоријске основе и практична примена*, магистарски рад, Нови Сад, Академија уметности, 2010.

⁹⁹ Милан Ђ. Милићевић, *Дневник I*, *op. cit.*, 25.

¹⁰⁰ Предраг Миодраг, „О једногласним записима црквеног појања Корнелија Станковића за време патријарха Јосифа Рајачића”, у: Радомир Поповић и Дејан Микавица (ур.), *Патријарх Јосиф Рајачић и његово доба*, *op. cit.*, 255.

¹⁰¹ Милан Ђ. Милићевић, *Школе у Србији...*, *op. cit.*, 80.

¹⁰² Марина Гавриловић, *op. cit.*, 142.

¹⁰³ Александар Јорговић, *Песмарица за православне вероисповедне српске народне школе. Према наставној основи изданој од всл. школског савета*, Сремски Карловци, Српска манастирска штампарија, 1897.

¹⁰⁴ Милан Ђ. Милићевић, „Педагогијске поуке”, четврти део, *Школа*, 33, 1870, 510.

¹⁰⁵ Ibid.

и егеди¹⁰⁶ вештак био”.¹⁰⁷ Међутим, стање у школама било је незадовољавајуће: ретке су биле школе у којима је учење певања било обавезно, а још је мањи број училишта у којима је оно заузимало одговарајуће место.

За Милићевића, певање је служило „естетичком интересу”,¹⁰⁸ будући да је у свом педагошком раду тежио ка „неговању осећаја за све што је лепо”.¹⁰⁹ Био је уверен да лепо певање има велики утицај на дечју душу и срце и то нарочито на дете које је тек пошло у школу.¹¹⁰ Истицао је значај учења „лепих песама и слатких мелодија”, које деци пружају прилику да „пораде на питомини својих осећања, на мекшању и блажењу нарави у народа”.¹¹¹ Залагао се за појачко образовање свештенства и писао је о томе да квалитет појања у цркви није на завидном нивоу, те „не чуди зашто деца све то не маре да слушају” и зашто је присутан пад религиозности и морала у српском народу. Са тим у вези, Милићевић истиче да, ако би деца научила да певају црквене песме „како треба”, учинила би корак даље у познавању и поштовању вештине појања била би „корак ближе к цркви својих праотаца, к цркви тужних и несрећних прошлих, а веселих и светлих будућих дана својега народнога живота”.¹¹²

Прва методска упутства за наставу певања у основним школама појавила су се почетком седамдесетих година XIX века. Методику наставе певања у основној школи описао је анонимни учитељ певања (с иницијалима А. А.) у Милићевићевом листу *Школа*.¹¹³ Он је истакао основне одлике методике наставе певања: *правилност*, *једнакост* и *поступност*. *Правилност* је подразумевала то да се свака мелодија деци тачно отпева и да се води рачуна о томе да сва деца у групи понове мелодију тачно онако како су је чула.¹¹⁴ *Једнакост* је значила да се иста мелодија сваки пут пева на исти начин, да би деца знала „које триле да запамте”.¹¹⁵ Нарочито је било важно да се наставник добро припреми за певање код куће, да прво певање буде добро и тачно, да се наставник током певања не исправља, те да свако наредно казивање¹¹⁶ буде исто. *Поступност* је у вези са правилом да се мелодије бирају од лакших ка тежим („заплетеним”), те да се мелодија не пева деци у

¹⁰⁶ Егеда је турска реч за виолину (прим. аут.).

¹⁰⁷ Милан Ђ. Милићевић, „Педагогијске поуке”, четврти део, оп. cit. Године 1970. сматрало се да је неопходно да, поред владања појачком вештином, учитељ уме да свира бар два инструмента.

¹⁰⁸ Милан Милићевић, „Основна школа”, оп. cit., 154.

¹⁰⁹ Милан Ђ. Милићевић, *Педагогијске поуке за учитеље...*, оп. cit., 86.

¹¹⁰ Ibid., 483.

¹¹¹ Милан Ђ. Милићевић, *Поглед на народно школовање у Србији*, оп. cit., 28.

¹¹² Милан Ђ. Милићевић, *Педагогијске поуке за учитеље...*, оп. cit., 86.

¹¹³ С обзиром на то да је текст анонимног аутора под насловом „Певање у народној школи” излазио у наставцима у листу који је Милићевић уређивао, верујемо да је он био врло добро упознат с методским упутствима овог учитеља.

¹¹⁴ А. А. „Певање у народној школи”, први део, *Школа*, 34, 1870, 527.

¹¹⁵ Ibid., 528. Триле су помоћно средство којим се визуелно представља кретање гласа. То су, наиме, знаци којима су се сугерисали мелодијски покрет и трајање тонова, са циљем да се појак подсети на детаље музичког тока, које иначе добро познаје, јер одређену мелодију зна напамет. Дакле, трилама није могао да се служи певач који није овладао црквеним напевима. Cf. Petar Bingulac, „Crkvena muzika u Jugoslaviji – Srbija”, у: Krešimir Kovačević (ur.), *Muzička enciklopedija I*, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1971, 371; Предраг Ђоковић, оп. cit., 116.

¹¹⁶ Певање (прим. аут.)

целини, јер она нису у стању да запамте дугачак мелодијски ток, те да је неопходно да се он подели на мање целине. Требало би да се свака целина обрађује на засебном часу, како би се код деце „пробудило осећање за лепо певање”.¹¹⁷

Милићевић је истицао три начина рада у настави: *начин личног обучавања* – индивидуални рад с једним учеником, *заједнички начин* (подела разреда на групе) и *начин позајмичког обучавања* – кад учитељ ангажује неког од бољих ђака да га замени у раду.¹¹⁸ У музичко-педагошкој пракси, коју је описао горе поменути анонимни учитељ, највише се користио *заједнички начин*.¹¹⁹ Он је навео да би учитељ прво сам певао „шкалу”¹²⁰ правилно и јасно, уз тактирање, након чега би деци представио све „гласове”¹²¹ из скале као степене и бележио их на табли.¹²² Кад би деци пажња попустила, учитељ би певао поједине „гласове“ уз истовремено показивање руком или „правачником”.¹²³ Следећи корак била би *подела разреда на групе*, при чему би са наставником певала старија деца или она која умеју правилно да певају. Најзад би ученици певали скалу сами, два или три пута заредом, без помоћи наставника. Учитељ би за то време непрестано давао „такат”¹²⁴ и на табли показивао степене.¹²⁵ Затим би прозвао најстарију децу из једне клупе да сами отпевају скалу онолико пута колико је потребно да науче да је певају „као из једног грла”.¹²⁶ Након тога би додавао ученике из сваке следеће клупе, све док цео разред не научи да пева скалу. Потом би учитељ с ученицима певао силазну скалу и најзад би задавао деци да погађају тонове, тако што би их показивао руком или лењиром на табли.

Уследило би увођење параметра темпа у певање скале: наставник би је први пут изложио у спором темпу и истовремено тактирао лењиром, а други пут би је певао у брзом темпу. Деца би најпре певала скалу у спором темпу више пута, а потом и у брзом темпу навише и наниже.¹²⁷ Учитељ би је затим певао динамиком: узлазну скалу би изводио у умерено брзом темпу, тако што би кренуо тихо, а затим певао све јаче. Дакле, певао би с ученицима узлазну скалу крешендо, а силазну декрешендо.¹²⁸

Анонимни учитељ даље пише да би се, пре учења било које мелодије, црквене или „светске”¹²⁹ певала скала у стојећем ставу. Након тога би деца читала текст из књиге (појанке) или, пак, са табле. Значајно је да би учитељ написао текст на табли пре почетка часа, не желећи да губи време предвиђено за наставу на преписивање текста. Ученици

¹¹⁷ А. А. „Певање у народној школи”, *op. cit.*, 528.

¹¹⁸ Милан Ђ. Милићевић, *Педагошкије поуке за учитеље ...*, *op. cit.*, 290.

¹¹⁹ А. А. „Певање у народној школи (први део)”, *op. cit.*, 528.

¹²⁰ Скалу (прим. аут.).

¹²¹ Тонове (прим. аут.).

¹²² А. А. „Певање у народној школи (први део)”, *op. cit.*, 528.

¹²³ Лењиром (прим. аут.).

¹²⁴ Темпо (прим. аут.).

¹²⁵ А. А. „Певање у народној школи (први део)”, *op. cit.*, 527.

¹²⁶ *Ibid.*

¹²⁷ А. А. „Певање у народној школи”, други део, *Школа*, 35, 1870, 541.

¹²⁸ *Ibid.*, 542.

¹²⁹ Световне (прим. аут.).

„букварци”¹³⁰ добијали би текст раније и морали би да га науче напамет. Прво би текст изговарали, а затим га певали три до четири пута. У овом тренутку би се користио тзв. *начин позајмичког обучавања*, који је, по Милићевићевим речима, био један од три главна наставна метода.¹³¹ Наиме, наставник би изабрао дете које најбоље разуме материју да пева више пута заједно с њим, а затим да пева само – два или три реда песме. Потом би му се придружили ученици из његове клупе, те би заједно певали све док песму добро не науче. Потом би се у певање укључили и ученици из других клупа, итд. Учитељ би „давао такат”¹³² све време док деца певају, јер је тактирање „најмоћнији подстицач веселог и одушевљеног певања код деце...”.¹³³ На следећем часу – сутрадан – обрађивала би се нова лекција, односно нов део песме на исти начин као претходно градиво. Врло је корисно то што би учитељ питао децу по чему је нова лекција иста, а по чему различита од „јучерашње лекције” или од било које друге научене мелодије.¹³⁴ На овај начин деца су учила музику по добро познатом принципу асоцијација и откривања сличности међу старим и новим музичким садржајима.

У Милићевићево време, песмарице за музичку наставу углавном су садржале стихове, али не и музичке записе песама. Изостанак тачно утврђеног записа мелодије отворио је простор за њену импровизацију. Наиме, деца су, да би олакшала учење напева по слуху, често мењала мелодије у складу са својим извођачким способностима. Нарочито су модификовали за њих тежа места, супротно жељама наставника.¹³⁵ Наставници су, пак, имали слободу да, са једне стране, на исти текст постављају различите мелодије, а са друге – да истим мелодијама, које су обрађиване у првом, а затим у другом разреду, додају различите текстове. Овај други принцип – додавање новог текста на познату мелодију – типичан је за настанак српске народне песме, али није пожељан у настави музике у основној школи, јер деца мелодије памте по тексту и обрнуто. Међутим, тадашњи методичари нису увиђали спорност оваквог поступка и овакву праксу сматрали су у извесном смислу и прогресивном, тврдећи да се „постепени развитак не огледа у томе ако ће увек све исто бити”.¹³⁶

Закључак

Списатељски опус свестраног делатника Милана Ђ. Милићевића послужио нам је да употпунимо постојећу слику о српској музичкој педагогији у другој половини XIX века. Наиме, у својим историјским, педагошким и етнографским радовима, Милићевић се бавио стањем у српском школству и просвети, дајући значајан осврт не само на глобалне тенденције у образовању и васпитању, већ и на развојне стратегије и наставне методе у

---

¹³⁰ Ученици првог разреда (прим. аут.).

¹³¹ Милан Ђ. Милићевић, *Педагошкије поуке за учитеље...*, оп. cit., 290.

¹³² Тактирао (прим. аут.).

¹³³ А. А. „Певање у народној школи”, други део, оп. cit., 541.

¹³⁴ Ibid., 543.

¹³⁵ Александар Јорговић, *Песмарица за православне вероисповедне српске народне школе*, оп. cit.

¹³⁶ Ibid.

музичкој педагогији. Међутим, овај хроничар друштвених збивања није чинио то директно, већ посредно – разматрајући актуелне просветне законе и наставне програме, објављујући записнике с учитељских зборова и текстове других аутора о методици наставе певања, али и бележећи запажања о музичким догађајима, сарадњи и дружењу са познатим музичарима, посебно са Миланом Миловуком.

Милићевић није био професионално образовани музичар. Међутим, васпитаван у традиционалној српској породици, био је велики љубитељ и поштовалац црквене музике и њен одличан познавалац. Милићевићеви списи сведоче и о његовој чврстој уверености да учење музике има пресудну улогу у моралном развоју појединца и заједнице уколико је засновано на овладавању црквеним напевима и народним песмама у наставном процесу, То одговара концепту народне музичке педагогије, који је у складу са општим смерницама у музичком образовању у Србији у XIX веку.

Милан Ђ. Милићевић је био један од првих просветитеља модерне српске државе, са далекосежно значајним деловањем у сфери организације школства. Био је поборник децентрализације образовања путем организације учитељских зборова у локалним заједницама, који су представљали зачетак помесних друштава учитеља, а заузимао се и за побољшање стручне спреме учитеља, организујући и лично спроводећи обавезно полагање учитељских и професорских испита за целокупан педагошки кадар. Све наведено било је претходница савременог концепта сталног стручног усавршавања наставника.

Милићевићев предводнички дух и напредна схватања огледају се и у препознавању потребе за интегрисаном наставом, базираном на повезивању знања из различитих области. Наиме, Милићевић је подстицао међупредметно повезивање материје српског језика, историје, географије и музике, путем увођења гусала у наставни процес, али је пропагирао и спајање наставе музичке и физичке културе преко покрета, односно укључивањем елемената играчког фолклора у наставу физичке културе.

Милићевићеве опште педагошке методе применљиве су и у настави музике, будући да их одликује очигледност, разумљивост, одређеност и тачност. Штавише, начини рада које је Милан Ђ. Милићевић подстицао у настави – индивидуални рад с учеником, заједнички рад, али и укључивање напреднијих ученика у процес преношења знања – већ се препознају у српској музичко-педагошкој пракси тога времена, а глобално су актуелни и данас.

Цитирана дела

Bingulac, Petar: „Crkvena muzika u Jugoslaviji – Srbija“, u: Krešimir Kovačević (ur.), *Muzička enciklopedija I*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1971, 369–372.

Васиљевић, Зорислава: *Рат за српску музичку писменост – од Миловука до Мокрањца*. Београд: Просвета, 2000.

Војиновић, Станиша: „Заборављени Вуков сарадник Димитрије Поповић“, *Братство*, 22, 2018, 51–69.

Вуковић, Сава: *Српски јерарси од IX до XX века*. Београд: Евро – Подгорица: Унирекс – Крагујевац: Каленић, 1996.

Гавриловић, Марина: *Музичко образовање као сегмент културног развоја града Ниша 1827–1940*, докторска дисертација. Нови Сад: Академија уметности, 2012.

Гавриловић, Славко и др: *Историја српског народа, V/2: Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878*. Београд: Српска књижевна задруга, 1981.

Дунђерски, Светозар: „Значај мисли и дела Милана Ђ. Милићевића (1831–1908)“, *Педагошка стварност – часопис за школска и културно-просветна питања*, 59/3, 2013, 540–550.

Ђоковић, Предраг: *Српско црквено појање – теоријске основе и практична примена*, магистарски рад. Нови Сад: Академија уметности, 2010.

Ђуровић, Арсен: „Образовање у време владавине краља Милана“, *Историјски часопис*, 57, 2008, 299–326.

Јовановић, Андреа; Слађана Суботић: „Лист *Школа* и његов допринос развоју просвете и школства Србије XIX века (са посебним освртом на радове Милана Ђ. Милићевића)“, у: Дејан Вукићевић (ур.), *Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића*. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић“, 2019, 165–173.

Јорговић, Александар: *Песмарица за православне вероисповедне српске народне школе. Према наставној основи изданој од всл. школског савета*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1897.

Крестић, Петар В: „Милан Ђ. Милићевић о неким образовним и просветним питањима у Србији (1869–1877)“, у: Петар В. Крестић (ур.), *Држава и политике управљања (XV–XX век)*. Београд: Историјски институт, 2017, 123–147.

Марјановић, Наташа: *Музика у животу Срба у XIX веку*. Нови Сад: Матица српска – Београд: Музиколошки институт САНУ, 2019.

Марковић, Марина: *Песме Србљака у једногласним записима српских мелографа*. Београд: Сигнатуре, 20006.

Милановић, Биљана: *Европске музичке праксе и обликовање нације кроз креирање националне уметничке музике у Србији у првим деценијама XX века*, докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2016.

Милићевић, Милан Ђ: *Школе у Србији од почетка овога века до краја школске 1867. године*. Београд: Државна штампарија, 1868.

Милићевић, Милан: „Летимичан поглед на учитељску школу у Сомбору”, *Школа*, 15, 1869, 373.

Милићевић, Милан Ђ: *Педагогијске поуке за учитеље, родитеље и све пријатеље народнога образовања*. Београд: Државна штампарија, 1870.

Милићевић Милан Ђ: „Педагогијске поуке”, други део, *Школа*, 19, 1870, 290.

Милићевић Милан Ђ: „Педагогијске поуке”, трећи део, *Школа*, 26, 1870, 404.

Милићевић, Милан Ђ: *Историја педагогије*. Београд: Државна штампарија, 1871.

Милићевић, Милан: *Дневник I* (1. јануар 1869 – 22. септембар 1872). Приредио П. Крестић. Београд: Радио-телевизија Србије и Завод за уџбенике, 2011.

Милићевић, Милан Ђ: *Поглед на народно школовање у Србији*. Београд: Државна штампарија, 1873.

Милићевић, Милан: „Основна школа”, *Школа*, 7, 1874, 184–185.

Милићевић, Милан: *Кнежевина Србија*. Београд: Државна штампарија, 1876.

Милићевић, Милан: *Краљевина Србија: нови крајеви*. Београд: Краљевска српска државна штампарија, 1884.

Милићевић, Милан: *Поменик знаменитих људи у српског народа*. Београд: Чупићева задужбина, 1888.

Милићевић, Милан Ђ: *Из својих успомена: белешке за просветну историју Београда*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1895.

Милићевић, Милан Ђ: *Из мојих успомена: две године у служби учитељској*. Београд: Државна штампарија, 1896.

Милићевић, М. *Дневник II* (23. септембар 1872 – 6. април 1877). Приредио П. Крестић. Београд: Архив Србије, 2015.

Миодраг, Предраг: „О једногласним записима црквеног појања Корнелија Станковића за време патријарха Јосифа Рајачића”, у: Радомир Поповић и Дејан Микавица (ур.), *Патријарх Јосиф Рајачић и његово доба*. Сремски Карловци и Београд: Епархија сремска Српске православне цркве и Архив српске православне цркве, 2017, 249–271.

Младеновић Оливера: „Милан Ђ. Милићевић као претходник српске етнокорееологије”, рад прочитан на научном скупу *Живот и рад Милана Ђ. Милићевића*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1982, у: Биљана Миленковић-Вуковић, „Библиографија др Оливере Младеновић (1914–1988) – поводом стогодишњице рођења”, *Гласник етнографског института*, 62/2, 2014, 251–287.

Перковић-Радак, Ивана: „‘Образовање је насушни хлеб’: црквено вишегласје, образовни процеси и српски национални идентитет између четврте деценије XIX века и 1914. године”, *Музикологија*, 7, 2007, 199–216.

Петровић, Даница: „Патријарх Јосиф Рајачић – просветитељ, заштитник појања и чувар баштине”, у: Радомир Поповић и Дејан Микавица (ур.), *Патријарх Јосиф Рајачић и његово доба*. Сремски Карловци и Београд: Епархија сремска Српске православне цркве и Архив српске православне цркве, 2017, 235–249.

Попов, Чедомир и др: *Историја српског народа, VI/1: Од Белинског конгреса до уједињења 1878–1918*. Београд: Српска књижевна задруга, 1983.

Петровић, Милена: *Улога акцената у српској соло песми*. Београд: Службени гласник, 2014.
Rakočević, Selena: „Tracing the Discipline: Eighty Years of Ethnochoreology in Serbia”, *New Sound International Journal of Music*, 41/I, 2013, 68–86.

Ранисављевић, Здравко: *Коло: традиционални плес у Србији – контекстуални и формални аспекти*, докторска дисертација. Београд: Факултет музичке уметности Универзитета уметности у Београду, 2022.

Растовић, Александар: „Стојан Новаковић као министар просвете”, у: Михаило Војводић и Александар Костић (ур.), *Стојан Новаковић – поводом сто седамдесет пет година од рођења*. Београд: САНУ, 2018, 89–109.

Тешић, Владета: *Морално васпитање у школама Србије (1830–1878)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1974.

А. А: „Певање у народној школи”, први део, *Школа*, 34, 1870, 527.

А. А: „Певање у народној школи”, други део, *Школа*, 35, 1870, 541.

Резиме

Током друге половине XIX века живео је и стварао српски просветитељ, књижевник, педагог и етнограф Милан Ђ. Милићевић, једна од истакнутих, али данас мање познатих личности у историји српске педагогије. У овом раду размотрен је списатељски опус овог свестраног делатника као драгоцен извор информација које употпуњују постојећу слику о српској музичкој педагогији (и музичком животу уопште) у времену о којем је реч. Наиме, у својим историјским, педагошким и етнографским радовима, као и у дневничким забелешкама, Милићевић се бавио стањем у српском школству и просвети, дајући значајан осврт не само на глобалне смернице у образовању и васпитању, већ и на развојне стратегије и наставне методе заступљене у музичкој педагогији у другој половини XIX столећа. Међутим, овај хроничар друштвених збивања не чини то директно, већ посредно – кроз разматрање актуелних просветних закона и наставних програма, објављивање записника са учитељских зборова, текстова о методици наставе певања и других педагошких списа, али и у склопу својих мемоарских бележака о дружењима са познатим музичарима тога времена. Васпитаван у традиционалној српској породици и свестан значаја учења музике за морални развој појединца и заједница, Милићевић се залагао за концепт народне музичке педагогије, базиран на овладавању црквеним напевима и народним песмама, који се уклапао у опште развојне тенденције у српској музичкој педагогији у XIX веку.